

Др Војислав Ж. Станимировић, ванредни професор
Универзитет у Београду
Правни факултет у Београду
stanimirovic.vojislav@yahoo.com

РЕЛИКТИ ПРВОБИТНОГ ПОИМАЊА ПРАВИЧНОСТИ, ПРАВДЕ И ПРАВА У ПРВИМ ДРЖАВАМА СТАРОГ ВЕКА – ЈЕДАН ПРАВНО-АНТРОПОЛОШКИ ПОГЛЕД

Сажељак: Сва архаична друштва почивала су на једнакости и солидарности. Сва она изградила су механизме којима су регулисали понашање унутар друштва, јер је то био услов опстанка. У таквим друштвима постојала је архаична правичност, која се манифестовала кроз егалитарност, солидарност, али и стигматичност и конзервативност, а почивала је на обичајима који су важили за све без изузетка. Са раслојавањем архаичних друштва, њиховим ширењем и повезивањем са другим заједницама нестaje првобитне кохезије и сигурности и полако нестaje и она првобитна, архаична правичност и усвојена мерило правде као вајају за изубљеном правичношћу и једнакошћу. Равношeжа која је до тада красила архаична друштва и била идеално стање заједнице неоправљиво је нарушена.

Писмо и настанак првих држава довешће и до првих законика човечанства. Прве држава и њихови владари нацили су се између старој и новој. Повлашћени слојеви диктирали су ново право, стицавајући обичаје, присвајајући привилегије за себе које је право верификовало, док су сиромашнији слојеви друштва чезнули за прохујалим временима. Све су то древни законодавци владари, макар инстинктивно, осећали, изражећи неку златну средину која је гарантовала ред и мир у држави. У Египћу, боинња Ма’аи, мерење душа и Књига мртвих одблесак су архаичној друштва и древних схватања, која су се, уопшталом, најдуже и задржала у правошћу. И творци клинописних законика нацили су пушете и сирашће да се искажу као владари који воде рачуна о свим својим поданицима. Одредбе тих законика више неће о ма чему друћом сведоче о пошме. Било да говоре о сошћивеним заслугама, било да исказују брићу о рањивим слојевима друштва, било да бошћима ускраћују одрећене

привилегије зарад ошцијей добра, било да се окрећу традицији, било да шурују са бојовима или одређују мере и накнаде, они се пре свега труде да буду узорни владари свим својим поданицима, у први план стављајући владавину права.

Кључне речи: *архаична друштва, правичности, правда, право, клинописни законици.*

1. УВОД

Проучавање архаичних друштава представља, углавном, Сизифов посао, који са собом носи Танталове муке и бројне проблеме који висе над истраживањем као Дамоклов мач.

Већ само дефинисање појма *архаична друштва* није једноставан задатак. Овај појам обухвата све облике људских заједница од настанка човека до стварања првих држава, а ово његово одређење познатије је под именом *првобитна заједница*. То би у свом исходишту значило да настајак првих држава у Месопотамији и Египту уједно означава крај архаичних друштава. Истини за вољу, рађање прве државе у Сумеру јесте крај првобитне заједнице, јер је она одређена хронолошки и почетак Старог века јесте њен душман и целат.¹ Међутим, иако је период првобитне заједнице завршен, архаична друштва су преживела све до данашњих дана. Свака она људска заједница која по већини својих одлика одудара од друштава са државном организацијом јесте архаично друштво и свака таква заједница и даље представља минијатурну лабораторију у којој етнологи и антропологи траже и налазе везе са најудаљенијом прошлошћу. Иако су последње деценије прошлог века и прве деценије новог миленијума презреле уопштавања сваке врсте, инсистирајући на специфичностима сваке људске заједнице, у трагању за самим пореклом друштва неминовно ваља указати и на неке заједничке обрасце понашања и промишљања древних људи који ће довести до уобличавања и развоја културе, а самим тим и бројних апстрактних категорија неопходних за опстанак не само сваке појединачне људске скупине, већ и читаве цивилизације. Међу такве појмове свакако спадају правичност, правда и само право.²

¹ Пјер Кластр, *Археологија насиља*, превод К. Копрившек, Нови Сад 2004, 97.

² Ови појмови су готово увек повезани и испреплетани. Сликвит пример представљају грчки митови. Наиме, грчка богиња правде, Дика, је кћер Зевса и богиње Темиде (*Themis*). *Themis* (Уранова и Геина ћерка, друга Зевсова жена поред Хере, која оличава вечија законе који владају у космосу) персонификује „оно што је прописано“, „иранорму друштва“, схваћање о томе што је право, обичај, који произлази из воље Зевса. – Сима Аврамовић, „*Gnōte dikaiotatē* – право, правда и правичност у атинској судници“, *Право и правда – 2013*, (приредила Ј. Хасанбеговић), Београд 2014, 18. Напоменимо и то да је богиња Дике имала и сестре *Eunotia* (законитост) и *Eirene* (мир), и да је њена ћерка била *Hesychia* (спокојство).

Људска бића су јединствена, јер само она од свих живих бића на Земљи имају способност да створе и развијају културу.³ На каквом год ступњу развоја били, удружени у заједницу, какве год сложености она била (хорда, род, братство, племе итд.)⁴, људи су имали представу о томе шта би подразумевали правичност, правда или право и то не због филозофски настројеног ума, већ зато што је то био услов њиховог опстанка утемељеног на кохезионом сагласју и униформном делању. Живот у непријатељском окружењу терао је све људске заједнице да *буду хомојене изнуџира, да изјраде сисџтем љравила љонаџања који је љаранџивоао кохезију љрује, њену самодовољностџ, њену солидарностџ и који јој је сџтворио јединсџтвен иденџиџиџетџ*.⁵ Они су свакако имали одређене потребе и задовољавали су их унутар заједнице, а да би то уопште било могуће, морали су да имају и разрађене механизме за њихово задовољавање.⁶ Небројени покушаји појединаца искристалисали су шта је то што је по заједницу најцелисходније и она је то беспоговорно прихватала, понављала знајући унапред да позитиван исход неће изостати и тако је настао обичај. Од обичаја као најважнијих регулатора понашања у древним друштвима до настанка права као скупа норми чије поштовање гарантује прво организовано друштво, а потом држава, пут је био дуг и трновит, и све само не једносмеран, да би на крају, довео до антагонизма између ова два појма. На том путу стајала су три степеника која је требало прећи: правичност, правда и само право. Заогрнуте мистеријом искона, ма колико међусобно биле различите и удаљене једна од друге, све древне људске заједнице развиле су свест о појмовима правичности, правде и права, чини се баш тим редом.

Да би било која заједница опстала, она је морала да пронађе начин да се постигнуто јединство сачува и одржи. Првобитна егалитарност друштва почивала је на конзервативности и љубоморном очувању своје хомогености. Равнотежа унутар друштва морала се сачувати по сваку цену. Статичност заједнице је била јемац равнотеже у друштву и синоним за правичност. И

³ E. Adamson Hoebel, „The Nature of Culture“, *Man, Culture and Society*, (ed. H. L. Shapiro), New York 1965, 168.: *What is more, its continuity is safeguarded by punishment of those members of a society who refuse to follow the patterns for behavior that are laid down for them in the culture.*

⁴ Више о друштвеној организацији људи – G. David Mandelbaum, „Social Groupings“, *Man, Culture and Society*, (ed. H. L. Shapiro), New York 1965, 287-289.

⁵ Војислав Станимировић, „Осврт на поједине чланове клинописних законика кроз призму древних обичаја и веровања“, *Иденџиџиџетџски љреображај Србије – љрилози љројекџу 2019 – колекџивна моноџрафија*, Београд 2020, 39. ; G. D. Mandelbaum, op. cit. 290.

⁶ Поменимо овде само Малиновског (*Malinowski*) који препознаје седам основних човекових потреба и културне реакције које воде њиховом задовољењу: 1. метаболизам (интендантура), 2. репродукција (сродство), 3. телесне удобности (склониште), 4. сигурност (заштита), 5. кретање (активности), 6. растење (васпитање) и 7. здравље (хигијена) – Бронислав Малиновски, *Маџија, наука и релиџија*, превод с енглеског А. Тодоровић, Београд 1971, 326.

то није правичност која се као вапај за правдом даје појединцу било из са- милости или због свести да је неко његово право нарушено, као конкретизи- зована правда, већ *архична*, правичност за све, као израз хомогености и једнакости.

Још је Аристотел поделио преступе на оне који погађају појединца и оне који се тичу читаве заједнице.⁷ Међутим, у архаичним друштвима, крхким и рањивим, свако одступање од зацртаног пута, од уређене стазе обичаја и утврђених и прихваћених правила понашања угрожавало је и доводило у питање све оно на чему та заједница почива и читава заједница је реаговала, исправљајући криво поступање, враћајући га у равнотежу. *Архаична правич- ност* важила је за све, што даље значи да нико, ама баш нико, није смео да крши утврђена правила понашања и да су сви, на неки начин, учествовали у исправљању грешке и отклањању последица. Такво друштво са својим примитивним правом било је далеко ефикасније од било ког постојећег правног система.

Цена напретка, цена стварања све већих друштава и на крају државе, биће свесни или несвесни поремећај равнотеже. Све што се потом дешавало у историји било је искрено или демагошко настојање да се она поврати. Скр- нављење ове *архичне правичности* утрло је пут идеји правде. Појам правде постао је крик за повратком правичности, јер се појавило оно од чега су све заједнице стрепеле од искона – неправда. Обичај као залог очувања архаич- них друштава, обичај као манифестација првобитне једнакости и демокра- тичности, устукнуће пред наметнутом новом вољом, вољом владајуће уз- дигнуте мањине, оличеној у праву. Отуда вечити охоли презир права према обичају. Присуство обичаја увек је подсећало право да и оно треба да важи за све, што у пракси никада није био случај. За узврат, право је демонстри- рало своју сирову снагу искорењујући обичај.

2. ПРАВИЧНОСТ, ПРАВДА И ПРАВО У СТАРОМ ЕГИПТУ

Оно што је започето раслојавањем архаичних друштава, оно што је ели- та унела са собом у Стари век је заправо растакање првобитне, *архаичне пра- вичности*, потискивање обичаја, замашније стварање и обликовање права, али и буђење идеје правде, нарочито код нижих слојева друштва. О томе су први владари, а самим тим и прве државе итекако морали да воде рачуна.

Прве државе и даље су у себи носиле одблесак архаичних друштава на чијем темељу су настале. То се, можда, најбоље види на примеру древног Египта. Заклоњен пустињом он је читав миленијум био поштеђен контаката

⁷ Аристотел, *Retorika*, XIII, 3

са другим народима. Без природног непријатеља безбрижно је уживао у својој конзервативности и статичности, у благој клими и питомом Нилу. *Status quo*⁸ било је најпожељније стање које је одржавало равнотежу у египатском друштву које је већ полако нагрижено раслојавањем становништва издвајањем дворских и храмовских елита. Да се древни поредак, ипак, најдуже задржао баш у Египту, од свих раних држава Старог века, сведочи и сјајан положај жене. Она је имала пуну правну и пословну способност, а то довољно говори о томе да патријархална матрица још није нашла своје упориште у Египту. Погоршавање њеног положаја почеће тек крајем Новог царства, а нарочито по успостављању македонске владарске династије Птолемеја током хеленистичког периода.

Из старог Египта није сачуван ниједан писани закон. То што су сачувани помени појединих египатских фараона-законодаваца попут Менеса, Рамзеса II или Бокхориса, може да значи да је закона можда и било. Пошто се у Египту користио папирус, тешко је замислити да би одолео зубу времена, те се тако може објаснити одсуство правних споменика општег карактера. Међутим, чини се да је друго објашњење више у духу египатске цивилизације. Њена уроњеност у летаргију и традиционализам, непознавање других цивилизација и њихових домета и хронична незаинтересованост за такав напор, Египат су препустили свету обичаја, а како се виши слојеви нису умножили, јер није било веће потребе за војном машинеријом, бар током првих хиљаду година његовог трајања, они су остали на снази. Новог права није било. У друштву није било конфузије око исправног живота и система вредности. Погодни климатски услови, питоми Нил који гарантује предвидљивост издашних жетви и обилних приноса и натурална привреда још нису изродили жељу за богаћењем, а једноставан живот ниједног тренутка није могао да угрози опстанак египатског друштва. Ово непомућено трајање обичаја и веровања унутар хомогене државе, унутар које је једина подела, која није рађала већа ривалства, била она на Горњи и Доњи Египат, направила је од Египћана велике шовинисте. Много касније, Херодот наглашава да Египћани *чувају обичаје својих њредака и не ѡримају ниједан ѡуђ*.⁹ Тако стање, наравно, пренело се и у египатску религију и митологију, а не треба ни помињати колико су стари Египћани били побожни и сујеверни.

У причи о очувању нетакнутог поретка у Египту кључно место припада богињи Ма'ат, метафизички схваћене правде, равнотеже у космосу која се рефлектује на свакодневни живот. Задатак фараона, богова на земљи, био је да, у складу са принципима богиње Ма'ат, одржавају равнотежу у друштву,

⁸ Тако је било и на древном Блиском истоку. Видети – Raymond Westbrook, „Social Justice in the Ancient Near East“, *Social justice in the Ancient World*, (eds. K. D. Irani, M. Silver), Westport 1995, 161.

⁹ Херодот, *Истѡрија*, II, 79. У том смислу и II, 91

а то се постиже мудроm владавином која је праведна за све. *Архаична йравичности* се, у највећој мери, очувала у Египту, бар током трајања Старог царства. Сваки фараон је приказан тако да у својој руци држи *анкх*, симбол богиње Ма'ат, као својеврсни залог да ће његова владавина протети у настојању да праведно влада и не помути вековима одржавану равнотежу у држави.

Поред тога, после смрти, душа покојника је одлазила у Доњи свет, свет којим је владао бог Озирис, као Први праведник, и који је председавао суду праведних, тј. мерењу душа. Бог подземног света, први сарадник Озириса, бог Анупис, у рукама је држао теразије. На један тас стављала се душа покојника (приказана као срце), а на други тас се стављало перо или *анкх* (као знамење богиње Ма'ат). Баланс тасова и њихова потпуна симетрија, души би прибавили ореол честитости и праведности. Живот проведен у ненарушавању равнотеже, гарантовао је равнотежу теразија, а самим тим и место крај Озириса, међу праведницима. У супротном, душу је гутало чудовиште и она је тако несрећна и одбачена проводила вечност.

Малу привилегију у почетку су уживали само фараони, током Старог царства и малобројни богатији Египћани, а касније је она постала доступна свима. То је била тзв. Књига мртвих. Она се састојала од религијско-магијских текстова, стављала се под ноге мумифицираног и требало је да му олакша суђење на оном свету. То је, пре свега, била ода Доњем свету и пантеону египатских божанстава. Међутим, много важнија од удворичке поезије, била је тзв. *огречна исјовед*, која је била саставни део Књиге мртвих, а само мерење душа заправо је био древни полиграф на коме се проверавала истинитост изречених тврдњи. Покојник је тиме показивао исправност свог овоземаљског живота, живота у складу са богињом Ма'ат, живота којим никада није нарушио равнотежу у друштву и огрешлио се о исправан и пожељан начин живота поплочан обичајима и традицијом. Између осталог, према Анијевом папирусу, он је морао да потврди да никада није учинио неправду, да није силом отимао, да није крао, да никоме није наудио, да није утајио дарове, да није умањивао жртве, да није пустошио храмове (*ја боја не ойљачках*), да није лагао, да није крао храну, да није другима нанео бол и учинио да се *сузе йролију*, да није починио прељубу, да никога није обмањивао, да се ни о кога није огрешлио, да се није служио лукавством, да није дозволио да *оранице зайусије*, да никога није прислушкивао, да није *своје усне йокренуо* против другог, да није био *срдий* и *йневан без йравој разлоја*, да није *окаљао жену било кој човека*, да се није опоганио, да није изазвао ужас, да није плануо у бесу, да никада није затворио уши пред Правдом и Истином, да никога није учвелио, да се није дрско понашао, да није заповедао свађе, да није судио непромишљено, да није брбљао (*ја речи не умножавах йрекомерно*), да никоме није нанео зло, да никада није псовао, да није мутио воду, да није говорио са ниподаштавањем, да није крао, да није утајио дарове боговима, да није

отимао дарове блаженим покојницима, да није *йой̄крагао храну ге̄ӣӣу*, да се није огрешио о богове родног града, нити је икада злонамерно заклао стоку божију.¹⁰

Овај папирус, настао током XVI или XV века нове ере, осим што је сведочанство о томе шта је чинило исправни живот у Египту, уједно је и доказ да је *архаична љравичнос̄ӣ* већ ишчезавала, јер све побројано, очигледно да се није поштовало без изузетка, чим је морало да буде потврђено и изричитим негативним признањем кроз Књигу мртвих. Колико ће се ово пропадање убрзати током Новог царства, колико ће неповерење и сталешке разлике, уплив страних обичаја и утицаја, деградирати некадашњу чистоту и безазленост египатске свакодневице, илуструје довољно податак да је само, и то пуким случајем, Тутанкамонова гробница остала непохарана. Херодот, пишући о владару Старог царства, Азихису, који је наследио *љраведно̄ӣ* Микерина, наводи: *Када је за време ње̄гове владе скоро нес̄ӣало новца у о̄ӣӣцају љричају да је у Е̄ӣӣу доней̄ закон йо коме је љриликом узимања дӯа свако морао даватӣ ле̄ц̄ сво̄а оца као зало̄. А у дога̄ӣку й̄о̄а закона да̄ӣо је љраво йовериоцу да рас̄йоложе са сахраном дужника. Дужнику који је дао зало̄ и није х̄ӣео да љла̄ӣи дӯӣ одређена је казна да не може бӣӣи сахрањен у йородично̄ј гробници кад буде умро, йа ни на неком дрӯом мес̄ӣу, а ист̄ио й̄ако не може сахранит̄и нико̄а из своје йородице...*¹¹

Већина владара првих држава Старог века била је свесна чињенице да ће њихова власт бити радије прихваћена и да ће остати запамћени уколико, без обзира на непобитну чињеницу да је друштво неповратно подељено на сталезе, на богату мањину и сиромашну већину, да не спомињемо робове, буду исказивали тежњу да владају праведно, оживљавајући сећање на срећну прошлост испуњену *архаичном љравичнош̄ћу* и мудрим обичајима који су били непроменљиви и важили за све, на време без повлашћених и недодирљивих. Са друге стране, промене у друштву одразиле су се и на право, које потискујући обичаје, постаје оружје у рукама владајућих и привилегованих структура. Оно није више неко исконско, *љриродно љраво* које важи за све због свих, већ је то право оних делова друштва који су за себе присвојили силом концесију стварања и тумачења права. То је *ок̄ӣроисано* право. *Дамкари* и *авилуми* били су најбогатији слојеви друштва у Месопотамији. У старој Грчкој, виши слојеви су непрестано, са поносом, указивали на своје племенито порекло, називајући себе *aristoi* – најбољи или *eupatridi* – рођени од племенитих очева, благородни. И у Риму, од времена краљева, патрицији су извлачили своје порекло од првих сенатора које је именовао Ромул. Привилегије

¹⁰ *Анијев љапирус*, листови XXXI и XXXII у Е. А. Волис Бац, *Е̄ӣӣа̄йска књига мртвих* (превод с енглеског Б. Станић и Д. Јовић), Београд 1989.

¹¹ Херодот, II, 136

виших слојева у свим осталим државама Старог века вишеструко превазилазе оне које су имали виши слојеви у Египту. Најчешћа казна у Египту, батињање, погађала је све слојеве становништва, док су једино осуђеници на смртну казну из виших слојева имали ту привилегију да уместо черечења или убиства, сами испију отров.

Ипак, ваља напоменути и да је развој египатског права током дугог трајања Старог, Средњег и Новог царства прошао кроз неколико фаза растрзан између идеја једнакости и слободе, са једне, и повлађивања уздигнутим слојевима друштва, нарочито код система држања земљишта.¹²

3. ПРАВО, ПРАВДА И ПРАВИЧНОСТ У КЛИНОПИСНИМ ЗАКОНИЦИМА

Први законици човечанства, настали у Месопотамији, растрзани су између логичног повлађивања вишим слојевима друштва и настојања да правда, онако како је тумачи владар, надахнут боговима, врло изричито стигне до свих, уз такође изричито признање чињенице да то пре њих није био случај. И мада сви они нескривено фаворизују највише слојеве¹³, јер се законодавци готово искључиво њима обраћају, сви владари старог света развили су различите стратегије којима су проналазили пут до обичних људи подсећајући их да некадашња *архаична правичност* није сасвим заборављена, узалуд обећавајући повратак изгубљене и нарушене равнотеже у друштву. Сви су, ипак, у складу са суровим временом из кога потичу, успевали да буду хумани.¹⁴

Ове различите стратегије имале су исти циљ: учинити законике пријемчивим свима и обезбедити законцима што је могуће већи ауторитет, који би гарантовао њихову дуговечност и њихову примену у свакодневном животу. Свакако најзначајнији од свих клинописних зборника је Хамурабијев законик, али је Ур-Намуов законик (донет око 2100. године пре нове ере) поставио обрасце које ће следити сви потоњи законици. Иако је само фрагмен-

¹² Aristide Théodoridès, „The Concept of Law in Ancient Egypt“, *The Legacy of Egypt*, (ed. J. R. Harris), London 1971, 320.

¹³ Наведимо само један пример. Хетитски законик, иначе познат по својим благим казнама, у чл. 173 прописује: *Ако се неко сујројсџавља краљевској правди његова кућа постојаје развалина. Ако се неко сујројсџавља правди једној досиојансџвеника, ојсеца му се глава. Ако роб усџане јројшв свој јосјодара, одлази у лонац* – превод Хетитског законика Д. Поповић наведено у В. Станимировић, *Хресџомајџија за Ујорегну јравну јтрадицију*, Београд 2016. Чланови свих осталих клинописних законика наведени су према преводу В. Станимировића у наведеном делу.

¹⁴ John Sassoon, *Ancient Laws and Modern Problems*, Bristol, Portland 2001, 29.

тарно очуван, сведочи о неочекиваној развијености Сумерске цивилизације за то време. Његове одредбе су у изражене у кондиционалу и то ће преузети сви остали клинописни законици. У уводу законика истичу се успеси владара и божанско надахнуће закона, јер су богови баш њега (или његовог сина Шулгија) изабрали да услиши *вајаје за љравдом* (и ово ће постати омиљена фраза у већини законика). Затим, наилазимо на бригу о рањивим слојевима друштва, стратешко поступање које исказује правичност у појединачном случају, која би требало у свом збиру да доведе до свеопште праведности, богатима се ускраћују одређене привилегије (у чему ће најдаље отићи Хамурабијев законик), позива се на светлу традицију и повратак истој, одређују се еталони мера и накнаде за поједине послове да не би било арбитрерности у том погледу. Творци првих законика човечанства исказују се тако као промишљени, мудри владари који ништа нису препустили случају и који су, иако на први поглед можда не делује тако, јако добро знали шта раде. То што ти законици нису систематични на начин који би задовољио правнике континенталног типа данас, не значи да у осмишљавању норми и стратегија нису били ингениозни.

3.1. Заслуге за народ

Већина клинописних законика почиње набрајањем заслуга владара. Његова достигнућа су за све, доносе добробит сваком појединцу, сваком становнику дотичне државе, без разлике.

Тако већ у Ур-Намуовом законуку читамо: *Дадох слободу Акађанима и сїранцима у земљама Сумера и Акада, оне који се баве љоморском љрљовином (ослободих) од морских вукова, љониче (ослободих) оних који љрисвајају волове, овце и мајарце. У љо време, снаљом Нане, мој љосљодара, ослободих Акшак, Марад, Гиркал, Казалу и њихова насеља, и Ушарум и све (обласљи) које беху љод јармом Аншана...*¹⁵ Ни Липит-Иштар¹⁶ не заостаје. Пун је лепих речи за себе: *Од љоља доба, Ја, Лїлїлї-Ишљар, љонизни љасљљр љрада Нїљура, и верни муж љрада Ура, онај који не наљусљљ љрад Ерїду, дољични љосљодар љрада Урука, краљ Исине, владар земаља Сумера и Акада, чежња у срцу бољшње Инане, љо заљоведи боља Енлїла, усљосљљавих љравду у земљама Сумера и Акада. Од љоља доба, ослободих синове и кљери љрада Нїљура, синове и кљери љрада Ура, синове и кљери љрада Исине, синове и кљери земаља Сумера и Акада, који бејаху љодјармљени и љоврайљих рег.*¹⁷ У фрагментарно очуваном уводу Ешнунског законика из 18. века пре нове ере назире се успеси владара Билаламе.¹⁸

¹⁵ А iii 114 – 134

¹⁶ Липит-Иштаров законик донет је око 1920. године пре нове ере.

¹⁷ А ii 14 – iii 23

¹⁸ А i 1 – 7

Најзначајнији од свих клинописних законика је свакако Хамурабијев законик, донет пар деценија након Ешнунског. У складу са величином и цара и законика је и пролог у коме се Хамураби представља у свом најблиставијем издању. Више од 200 редова посвећено је његовим заслугама.¹⁹ Богови Ану и Енлил, *да би се изборио за добробит људи*, зазваше га именом његовим. Он је освајач све четири стране света, он је ујединитељ, обновитељ, он је савршен, праведан, милостив, непоколебљив, великодушан, неимар, ктитор, градитељ, ослободитељ, мудар, неустрашив, племенит, истинољубив, према боговима понизан и њихов миљеник, *рајник коме нема равној, ѿсјодар краљева, ѿсјир народа*. У епилогу законика чека нас још око 200 редова хвале и преко 260 редова претњи онима који се дрзну да мењају његове законе.²⁰ Резимирајући одредбе које је донео, Хамураби закључује: *Ово су правичне одлуке које је Хамураби, сјособни владар, ѿройсао и ѿиме земљу извео на ѿуј истине и исјравној живљења*.

3.2. Брига о рањивим слојевима друштва

Једна од основних карактеристика на којој почивају скоро сва архаична друштва је међусобна солидарност њених чланова, што је посебно важно када су рањивији слојеви друштва у питању. Када настају државе друштво се шири и брига за друге уступа место себичнијем поимању стварности. У већим градовима-државама или већим урбаним срединама се јављају нуклеарне породице и многе раније развијене везе на крвном или духовном сродству се губе и разбијају. Уместо шефова великих породица, сада ту улогу радо преузимају владари, не толико из самилости и урођене племенитости већ зарад популизма, толико потребног турбулентним друштвима првих држава. Ово одсликавају и клинописни законици.

Ур-Намуов законик поставио је образац који ће следити остали: *Ја не ѿредагох сироче (на милосји и немилосји) бојѿацу. Не ѿрејусјих удовицу мојнима. Не ѿредагох сиромаша са једним шекелом човеку са једном мином. Не ѿрејусјих човека који нема нишјѿаго једне овце, човеку који има вола.*²¹ Брижни Хамураби то наглашава и у прологу, а посебно и епилогу: *С циљем да јаки не науде слабима, да ѿравдом заоденем и сироче и удовицу, урезак моје грајоцене објаве у сјелу коју ѿсјавих исјод моја кѿја...*²² То је, ипак, остало само декларативно изнето обећање, мртав клин у стели, јер у Хамурабијевом законуку нема ниједне одредбе која би се тицала сирочади, а две одредбе које су посвећене удовици прописују да ће је очерупати девери, ако је живела у

¹⁹ I 1 – V 24

²⁰ XLVII 1 – LI 91

²¹ A iv 162 – 168

²² XLVII 59 – 68

кући свог оца и ако није имала деце, или сама њена деца, ако је живела у кући свог покојног мужа. Нема података о томе да ли се Хамураби на свом двору окружио сирочићима и удовицама и тако испунио обећање, или је на други начин успео да заиста брине о њима.

Идеја заштите слабијих, као израз некадашње солидарности архаичних заједница нашла је своје место у клинописним законцима. Хамураби је у чл. 7 прописао: *Ако човек буде прибавио сребро, злато, роба, робинју, вола, овцу или мајарца, или ма шта друго, од нечијеј сина или нечијеј роба, без сведока или уговора, или (какве) ствари прими (од њих) на чување, такав човек је лојов, и да се убије.*²³ У чл. 148 цар штити болесну супругу: *Ако се човек ожени женом, а њу касније обузме шешка болест и он одлучи да се ожени другом женом, он може да се ожени, (али) да се не расстави од своје суруђе ојхрване болешћу, она нека борави у одајама које јој он намени и ојреми и он нека је издржава док њој је жива.* Овај принцип, заштите слабијих, доведен је до апсурда и проширен и на животиње у Хетитском законнику.²⁴

3.3. Ускраћивање одређених привилегија богатима и ограничавање самопомоћи

Социјални мир је гарантовао мирну владавину. Свакој централној власти је циљ унутрашња стабилност. Владавина лишена унутрашњих трзавица дозвољавала је владарима првих држава да се окрену непријатељима и спољној политици. Свако незадовољство народа било је знак слабости централне власти, а свако слабљење изнутра, нагриза и позицију у међународним односима. Са друге стране, претерано повлађивање богатим слојевима значило би стварање потенцијалног непријатеља, јер се попустљивост тумачила као слабост која може довести до смене власти, ако би се неко из дворске свите или војничке и свештеничке аристократије превише осилио. Историја је пуна таквих примера, поменимо само Египат или Рим у доба царства, или средњовековну Франачку и Енглеску. То би за владаре првих држава било погубно. У очима својих поданика, они су били свемоћни богови и свака попустљивост и зазирање од енергичних мера лишавало их је ореола бесмртности и сводило их је на пуку марионету у политичким играма моћних, попут Тутанкамона. Овај несрећни дечак који се у најпогрешније време нашао на трону, био је присиљен да свештенству врати све раније привилегије које им одузео велики Аменофис IV, а онда када више није имао своју сврху био је убијен у дворској завери.

²³ Овај члан у суштини представља детаљнију разраду чл. 16 Ешнунског законика: *Човеком сину који још није добио свој наследни део или робу да се не одобрава зајам.*

²⁴ Видети чл. 197 и чл. 199 – 200А

Појава новца и развој трговине, убрзан брзим напретком у Месопотамији довео је до велике кризе пре 4000 година, када су сиромашнији слојеви грцали у дуговима, а многи од њих губили слободу и предавали себе или своје најближе у дужничко ропство.²⁵ Богаташи су могли, у прво време, и да произвољно одређују камате, а поседовали су и довољно снаге да путем самопомоћи хватају дужнике и бацају их у дужничко ропство. У почетку, није било механизма који би их обуздао, па многи од њих нису ни чекали да рок за повраћај зајма протекне и дужник падне у доцњу. Први који се са овим проблемом ухватио у коштац био је ешнунски владар Билалама. Прво је фиксирао камате, на жито (продуктивни зајам) 33% годишње, а на новац (потрошни зајам) 20% годишње (чл. 20-21). Потом је увео казне за незаконито отимање било слободних људи, било робова (чл. 22-24).²⁶ У чл. 113 Хамураби прописује: *Ако човек има досјело појшраживање у живљу или сребру према другом човеку, ња без њејове дозволе буде узео живљу из њејове амбара или са њумна, они нека ојшјуже и осуде пој човека шјуо је узео живљу из амбара или са њумна без дојшјуијења власника живља, и он нека врајши сво живљу које је узео, поврх поја, нека изјуби све шјуо је првобитно дао у зајам.*²⁷ Свестан да је било немогуће искоренити самопомоћ, колико год она подривала ауторитет државе, а самим тим и цара као њене персонификације, Хамураби настоји да је смести у законски оквир. Ако већ није могао да је укине, бар је прописао да отмицар особу заточену због дуга не сме физички и психички мучити и злостављати (чл. 116).²⁸ Тако је начињен први покушај да се самопомоћ, с једне стране, ограничи, а са друге, стави под државну контролу.²⁹ Први у историји, Хамураби је ограничио дужничко ропство на три године (чл. 117). Много касније, фараон Бокхорис ће први укинути дужничко ропство, у Атини ће то учинити Солон 594. године пре нове ере, својим реформама,

²⁵ Larry May, *Ancient Legal Thought*, I, Cambridge 2019, XVII

²⁶ Сличан је и чл.114 Хамурабијевог законика.

²⁷ Претеча наведеног члана је трећи члан Ур-Намуовог законика: *Ако човек ојме и иришвори (грујој), шакав човек нека се зашвори и нека одмери и прега 15 шекела сребра.*

²⁸ За разлику од Хамурабијевог законика, Средњоасирски закони, више од миленијума млађи, имају супротан став: *Ако Асирац или Асирка пребива у кући човека као заложник за повраћај дуга, који је њејове/њене вредности, и он/а је узет/а за њуну вредности (дуга), он (заложник/примац) нека бичује (заложено/у), чуја му/јој косу, (или) нека ња/је унакази или буши (заложеном/ој) уши* (чл. А 44).

²⁹ У првој колумни најстаријег сачуваног европског законика, Гортинског законика из V века пре нове ере, предвиђено је: *Ко жели да води сјор у пољегу слободној човека или роба, пре иарнице нека (ња) не одводи.* Тиме се самопомоћ не укида, али се ставља под окриље државе, зато што поверилац не може више по сопственом нахођењу да хапси и отима своје дужнике, јер му је сада та врста арбитражности одузета, већ је држава (полис) та која одређује да ли има или нема правног основа за такав потез и тек на основу судске одлуке, која изричито одређује да му то право припада, он је слободан да путем самопомоћи своје право и оствари. (Гортински законик превео је С. Аврамовић).

док ће у Риму укидање дужничког ропства, 326. године пре нове ере, бити последња победа плебејаца који ће се, тада, коначно изједначити са патрицијима. Код Јевреја оно ће бити ограничено на седам година.

3.4. Правда као правичност у појединачним случајевима

Поменути одредбама Хамураби је направио један битан преседан у тада релативно краткој историји писаног права. Овако је то описао Меј (*May*): *Strict justice called for the creditors to receive what were due. But another legal concept, the emerging idea of equity, seemed to call for a different result – the use of law as a vehicle to free people from economic oppression.*³⁰

Оно што одмах упада у очи је жеља првих законодаваца Месопотамије да се својим законцима, или бар појединим одредбама, приближе оној некадашњој *архаичној људској правичности* која још није изгледела из свести обичног пука. То није био чист популизам, већ улагање у мирну будућност, неспутану унутрашњим раздором и конфликтима, а то је било и подесно средство којим се надирући слој аристократије, било световне, било духовне, држао под контролом и зауздавао од претеране охолости. На том трагу ће, у неким каснијим временима, кроз делатност Канцеларовог суда, настати *equity* у Енглеској. Обрнутом логиком у односу на архаична друштва, скуп појединачних правичности твориће појам правде, као што у исламу скуп свих хадиса (појединачних записаних *sunna*) чини *sunni*.

Овај покушај приближавања и враћања некадашњој, првобитној правичности може се наћи у свим клинописним зборницима. Сви они помињу *ваја-је за људско право*,³¹ а ниједан законодавац који држи до себе неће се оглушити о глас својих поданика, поготово ако то није обичан глас, већ вапај. Највише је на том плану учинио цар Хамураби који, како сам помало претенциозно за себе каже да је *обезбедио владавину људског права за све људе над којима бди*.³² Важније од конкретних резултата, важније од жеље да се врати *архаичној људској правичности*, је умањивање једне далекосежније идеје од пресудне важности за развој права, видљиве из клинописних зборника, а нарочито из Хамурабијевог законика као њихове највише тачке, а то је идеја владавине права (*rule of law*).³³

³⁰ L. May, op.cit. I, XVII

³¹ Ур-Намуов законик, А iv 170; Законик Липит-Иштара, i 20 – 37. У епилогу Липит-Иштар наглашава: *У складу са истинитом речју бога Уџуа, учиних да земље Сумера и Акада држе људско право судске људској правичности. У складу са обзном бога Енлила, Ја, Липит-Иштара, син Енлилов, истисах мржњу и насиље. Ја учиних да неспутану вајају, нарицања и крици за људско право и суђењем. Ја учиних да се људско право и истина истакну и заблесте, и ја донех благодинање земљама Сумера и Акада...*

³² XLVIII 59 – 70

³³ Треба ли напомињати да су у Средњем веку малобројни правни акти у себи носили трагове идеје владавине права. Часне изузетке представљају *Magna Carta Libertatum* и Душанов законик.

У епилогу законика цар подучава свог имагинарног наследника који треба да влада на добробит свој народа: *...ако такав човек буде уман и (довољно) умешан да одржава (усвојивши) правични поредак у земљи, нека обрати пажњу на законе које урезаш у моју сивелу, и нека му сивела открије (свешћу) традицију, долично владање, наредбе које прописаш и пресуде које донех...*³⁴ Цар је обећао правду за све: *Нека сваки ошћивени поведе сир пред мојим кљом, (кљом) краља правде, и нека му налас буду прочишћени закони са моје сивеле, да чује моје истинчане објаве, нека му сивела појасни који сир да поведе и нека изучи свој случај, нека умири своје (забринуто) срце, (и нека ме слави)...*³⁵

На крилима идеје правичности, Хамураби је увео многе новине у тадашње право. Прво што је морао да учини да би обезбедио солидну подлогу за владавину права је да сузбије корумпираност судија. Због тога су се, на самом почетку законика, нашле одредбе о судству. Судије су те које ће примењивати законик у пракси и од њиховог придржавања његових одредаба зависила је његова будућност. Или ће оживети у свакодневици или остати само утопија, део правне статике тог времена. Посебан проблем са којим се ваљало изборити била је поткупљивост и превртљивост судија. Због тога, цар у чл. 5 наређује: *Ако судија (води сир и) изнесе своју одлуку, донесе пресуду или своје мишљење зајечаћено похрани, ако (поштом) своју одлуку измени, биће ошћужен и осуђен такав судија, јер је већ донео одлуку преиначио, на казну дванаест појана трђу од оне првобитно изречене, а поврх поја биће ошћеран са судијске сиволице и никада више у процесу неће седећи са судијама.*

Налик банкама у Србији које су ставиле мораторијум на кредите током ванредног стања због пандемије КОВИД 19, чл. 48 је предвидео: *Ако човек има доспели дуг (због чега је ошћужен), и бој олује Агад ошћуши поље, или бујица однесе лејину, или због суше не роди житио, за пој подину он неће дајти житио власнику дуга; за пој подину нека се дуг ошћише из таблице, и нека ни камаше не даје за пој подину.*

Појам накнаде штете и свест о томе да се деликт може извршити и нечињем, зачета у Ур-Намуовом законнику (чл. 31), детаљно је регулисана у Хамурабијевом законнику (чл. 53). *Шамалу*, трговачки агент који послује у име и за рачун *дамкара* (банкара) неће бити дужан да врати новац, ако током пословног путовања буде опљачкан од стране непријатеља (чл. 103). На трагу правичности је и увођење нехата (чл. 206-7).

³⁴ XLVIII 70 – 94

³⁵ XLVIII 3 – 19

3.5. Чувари традиције и породице

Свака архаична заједница била је поносна на своју традицију. За њих она је била сећање, она је била корен из кога је као стабло никла њихова садашњост. Имајући то на уму, древни законодавци су се радо позивали на светлу традицију и себи декларативно међу приоритете своје владавине убрајали очување светле традиције или повратак традицији. Тако још пре 4000 година, Урукагина спроводи реформе у држави, наглашавајући да, у суштини, он само обнавља поредак који је *посијојао од почетка*.³⁶

Реликти архаичних друштава у Хамурабијевом законуку не значе његову назадност. Енергични и интелигентни цар који је толико тога новог и напредног унео у свој законик није то урадио омашком. Напротив. Колективна одговорност нашла је своје место у законуку из разлога правичности: *Ако њљачкаш не буде ухваћен, ољљачкани ѡред бољом ѡреба да ѡсведочи колики је ѡубиљак ѡрејрљео: и насеље и сљаресљина насеља на чијој земљи је ѡљачка изврљена нагоднагљће му ољљео* (чл.23). Талион, такође, није ту случајно. Он је заправо начистија манифестација идеје равнотеже, толико битне архаичним друштвима.³⁷ Извршењем кривичног дела нарушена је равнотежа. Одмазда у том смислу не би решила проблем, јер би само тас померила на другу страну и равнотежа између учињеног и санкције би изостала. Равномерност се постиже искључиво талионом, а за тадашње поимање реалности талион је био идеалан начин да се баланс поново постигне. Логично и једноставно решење. *Око за око, зуб за зуб*. Равнотежа.

Тежња за очувањем и учврљивањем породице извире из клинописних законика, баш као што се, неминовно, до детаља разрађују питања брака, усвојења и наследства. У уводу свог законика Липит-Иштар се хвали да је натерао очеве да издржавају своју децу, али и да *дејше ѡмаже свој оца*.³⁸ Он предвиђа и обавезу браће, као наследника очевог имања, да после његове смрти, они преузму бригу око удаје њихове сестре (чл. 23). Такође, овај законик први уводи поклон за случај смрти најмилијем сину (чл. 31). Ешнунски законик показује појачану бригу о деци: *Ако човек зачне децу, али се расљави од суљрује и ожани друљом, он ће биљли исљтеран из куће и осљавиће за собом сво) имање које је шљмо било и он ће ољљћи...* (чл. 59).

Хамурабијев законик забрањује инцест, али прави разлику и оца који згреша са својом ћерком кажњава протеривањем, док ће син и мајка, који се после смрти оца препусте инцесту, бити обоје спаљени (чл.154 и 157).³⁹

³⁶ Gordon Childe, *What Happened in History*, Harmondsworth 1964, 107.

³⁷ L. May, op. cit. I, 150.

³⁸ A iii 24 – 26, iv 1 – 6

³⁹ За разлику од Хамурабијевог законика, Хетитски законик у чл. 189 све врсте комбинације инцеста униформно кажњава.

Колико је Хамурабију стало да се породица, као основна ћелија друштва, очува, показују и чланови који спречавају оца да олако разбаштини сина (чл. 168 и 169). Мираз се оставља деци и брачни пар је морао да га сачува за њих (чл. 173 и 174). Ћерки коју отац посвети храму, добиће једну трећину наследног дела браће (чл. 182). Мимо овог изузетка, законски наследни ред чинили су синови, док су се ћерке намиривале кроз мираз. За ударање оца, сину се одсецала рука (чл. 195). И Хамурабијев (чл. 209 – 214) и Хетитски законик (чл. 17) и Средњоасирски закони (чл. А21) штите трудницу.

3.6. Одређивање мера и цена

У клинописним законцима нашло се и пуно прописа који не спадају у оно што бисмо данас назвали правом или потражили у сопственим кодификацијама. То само сведочи о томе да су клинописни зборници били више водич кроз исправно и поштено делање, него чист нормативни текст. Први законодавци су, исправно, више водили рачуна шта у њиховим државама ваља поправити, које и какве интересе заштитити, него да се искључиво баве правом. Правда и правичност су однеле победу над правом и у томе је њихова величина.

Некада се трампа или размена поклона, толико есенцијалне за живот архаичних друштава, одвијала уз ритуале, унутар интимног круга, ослоњена на поверење (оно унутар заједнице или оно задобијено дуготрајним понављањем размене са прибављеним партнерима, пријатељима и савезницима). Развојем робно-новчане привреде, појавом *новца* као мерила вредности, порастом становништва, учестале су и преваре и закидања на мери, а сиромашнији слојеви, невешти када је трговина у питању, увек су извлачили дебљи крај.

Због тога се у клинописним зборницима посебна пажња посвећује мерама, одређивању еталона и уношењу реда у оно што бисмо данас назвали радним односима, будући да су пуно пажње посветили накнадама које припадају одређеним занимањима. Ур-Наму на самом почетку свог законика наглашава да је прописао редовна давања и установио мере. Липит-Иштаров законик на самом почетку одређује износе за најам волова. Ешнунски законик у првих једанаест чланова говори искључиво о мерама и поменутих накнадама за извршење различитих послова (најам волова, пловила, жетелаца итд.), док у чл. 14 фиксира накнаде делатност кројача. Наравно, највише таквих одредаба је у Хамурабијевом законнику. Читав његов пети део посвећен је томе. Кроз овај део законика промичу лекари, бербери, бродари, грађевинари, ветеринари, наполичари, земљорадници, гоничи стоке, пастири, ткачи, сукнари, каменоресци, резбари, ковачи, тесари, кожари, тршчари,

зидари.⁴⁰ Читаво вавилонско друштво смештено је у законик и нико није заборављен, никоме није остављено простора за арбитражност. Свим поданицима посвећена је дужна пажња, јер нико за цара није небитан, јер нико не треба да дела на своју руку, мимо осталих поданика царства.

На жалост, једини члан Хетитског законика који уноси родну црту у ову материју и одређује колике су наднице за исти посао ако га обављају мушкарац и жена само је делимично сачуван, и недостају износи (чл. 150).

3.7. Митови као одблесак ранијих времена

Незаобилазни део ове приче су митови и религија, а давно је указано да су они неодвојиви део онога што називамо примитивно или архаично право. Чак и када је та веза, стварањем првих држава, почела да слаби и када је право почело да се ослобађа баласта давне прошлости, зарад додатног ауторитета новим, прокламованим законима, богови су били у приправности да ускоче кад год се за тим указала потреба. Законодавци Старог века нису се либили да у помоћ позову богове. Без обзира на то што су сви они световни текстови, без неке значајније везе са религијом, многи законици рачунају на божанско надахнуће, потврду или чак примају од самих богова законе, попут Мојсија или Мухамеда.

С друге стране, митови су били ту да сачувају везу са далеком прошлошћу и да и даље буде живе асоцијације на доба *архаичне њравичности*.

Ур-Намуов законик је и по том питању пробио лед и дао смернице својим клинописним наследницима. Ређају се богови од Ануа и Енлила до Нане и богиње Нинсун који доводе Ур-Намуа на трон и чувају га.⁴¹ Ану и Енлил су одабрали и Липит-Иштара,⁴² али и Хамурабија. Велику улогу код Хамурабија играју и врховни бог Вавилона, Мардук и бог правде Шамаш. На врху стеле у коју је урезан Хамурабијев законик и која се чува у Лувру приказан је бог Шамаш коме цар понизно предаје законе, вероватно да би их одобрио и дао им божански ауторитет својим прихватањем. Темелјан, какав један владар његовог калибра и треба да буде, Хамураби се тиме није задовољио. У епилогу законика, уз помоћ 15 месопотамских божанстава који стоје иза његовог дела, цар одлучно прети сваком оном будућем владару који покуша да се оглуши о његове законе или покуша да их мења, као дете које призива старију браћу да га бране од вршњака.

⁴⁰ У Хетитском законуку поменуте су накнаде за грнчаре, коваче, тесаре, обућаре, ујаре, кројаче, ткаче, али и *вешће ловце на њишце* (чл. 176 – 178)

⁴¹ A i 1 – 30

⁴² i 20 – 37

4. ЗАКЉУЧАК

Сва архаична друштва почивала су на узајамности, поверењу, солидарности, учаурена у своју традицију.⁴³ Ако је већ свуда околу био неки стварни или имагинарни непријатељ, ако се већ свет и појаве у њему објашњавао преко духова, богова, магије и религије, заједница, како год се она звала била је уточиште, склониште, дом свих, једино место на ком се нису постављала питања. Сви одговори били су ту. Поверење, сигурност, опстанак. Обичаји су чували *status quo* и у друштво уносили равнотежу. Они су, како Редфилд (*Redfield*) каже: *...so rooted in sentiments and in explanations and justification that they have the force of what we speak of conscience: they are felt to be right, ultimately and necessarily right.*⁴⁴ До њеног ремећења долазило је ретко, а свака људска заједница развила је механизме којима се то брзо и ефикасно решавало, повратком у пређашње стање. Првобитна егалитарност изродила је осећање правичности код свих за све.

Неповерење, страх, бојазан остављени су за *оне групе*. Они су били све супротно од групе којој је појединац припадао. Неопходност контакта са *групима*, какви год били разлози који су до тога довели, убрзали су развој људског друштва уопште, али су, у исто време, полако нагризали кохезију архаичних друштава, уносећи пометњу и недоумице у свакодневни живот. Појединци су постали сведоци друштвеног раслојавања. Прихватање егзогамије само је још више учврстило везе између група, помогавши да се лакше превазиђе хронично неповерење, али је постепено водило слабљењу везе са матичном групом.

Све то је морало да остави трага на прве законодавце. Наоружани писмом, достигнутим положајем, сопственим постигнућима, државном организацијом, приступили су стварању првих законика. И право се, у међувремену, променило. Од исконског, интуитивно схваћеног природног права, умотаног у религију и морал, исказаног кроз обичај и табуе, смешано и тешко одвојиво од појма правде и правичности за све, постало је оружје моћних, оних који имају силу да диктирају шта је право, које ће се сада спознати разумом, као више него логичка творевина духа која почива на две премисе: диспозицији и санкцији. Некако стешњени између старог и новог, први законодавци, а пре свих Хамураби, покушали су да пронађу ону давно заборављену равнотежу и златну средину (и сам израз *златна средина* је заправо друго име за равнотежу).⁴⁵ Зато се у свакој оријенталној држави Старог века, у сваком древном закону, старо и ново преплићу. Оно што задивљује и оставља без даха и данас је чињеница да су уместо збуњених, контрадикторних домаша-

⁴³ Robert Redfield, „How Human Society Operates“, *Man, Culture and Society*, (ed. L. H. Shapiro), New York 1965, 348.

⁴⁴ *Ibid.* 359.

⁴⁵ Аристотел је први разрадио *теорију средине* – *Никомахова етика*, 107а

ја неуких и праву невичних првих законодаваца, пред нама величанствени споменици правичности, правде и права. У њима се нашло места и за осећања (покушај повратка *архаичној њравичности*), али и за чисту правничку логику. Нешто слично се дешавало у атинским судницама. Судије поротници били су лаици, људи невични праву, али одрасли у полису који је дао свету демократију, друштвене науке, уметност. При одлучивању, водили су се осећањима, интуитивним осећањем правде и правичности, али и доказима и законима који су им предочени.⁴⁶

Оно што извире из првих законика су *хуманисџичке ѡенгенције*,⁴⁷ које ће много касније захватити Грчку, пре свега Атину.⁴⁸ Та брига која се надвила над свим слојевима друштва је дирљив, ако већ није био сасвим успешан, покушај мирења раслојеног, класног друштва.

У архаичним друштвима, првобитно, примитивно право, које извире из обичаја, као један од најважнијих аспеката културе, обезбеђивало је правичност за све. Та правичност се разликује од Дворкиновог схватања правичности као скупа принципа, а не норми и правила, који обавезује само утолико што при доношењу одлуке мора бити узет у разматрање.⁴⁹ Правда се подразумевала и древном човеку, она и није била потребна као концепт, јер је живео у неконфликтном, хуманом друштву.⁵⁰ У архаичном друштву изузеци су потврђивали правило. Решавање сваког сукоба унутар једне заједнице, неутралисање конфликта и санирање последица, повраћај у пређашње стање, само су потврђивали кохезију и подстицали заједништво, а архаично, примитивно право⁵¹ излазило је из сенке правичности, само када је требало санкционисати понашање које је нарушило равнотежу заједнице. Антрополошки поглед на правичност, везану за архаична друштва, разликује се од *њравничкој* поимања. Наиме, данас правичност и хуманост налажу да се људи третирају као појединци, индивидуално, а не да се одређују по колективној припадности (било етничкој, расној, полној, верској, итд.). Напротив,

⁴⁶ Више о томе – С. Аврамовић, *op. cit.*, 29-37. То ће за последицу имати развој реторике, као вештине убеђивања, у Грчкој, и посебно Атини. Више о томе – Драгутин С. Аврамовић, Илија Д. Јованов, „Релативизација правде кроз реторику – Платонов дијалог „Горгија“ као парадигма, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, Нови Сад 2020, 1, 245-265.

⁴⁷ L. May, *op.cit.* II, 681. Он потом закључује: *From ancient times until today humaneness of a legal system is seen in the way that justice is meted out, and in the way that equity is seen as amelioration of strict justice.*

⁴⁸ С. Аврамовић, *Рано грчко ѡраво и Горѡински законик*, Београд 2020, 45.

⁴⁹ May L., *op.cit.* II, 690.

⁵⁰ Још у IV веку пре нове ере, кинески филозоф Менкијус је, задојен конфучијанизмом, заступао становиште да ако се људи понашају хумано један према другом, ту онда нема места формалном праву, па чак ни судијама.

⁵¹ Међу антрополозима нема сагласја о термину којим би се назвало ово првобитно право. Тако, на пример, Хобел (*Hoebel*) прави разлику између архаичног и примитивног права. – Е. А. Hoebel, *The Law of Primitive Man*, Cambridge 1954, 5.

архаична *правичност* се простире на читаву заједницу, без разлике и иста је за све. То друштво је праведно само по себи, јер је то био услов опстанка. Идеја правде дошла је са *груима*, када је требало, на пример, оправдати рат или крвну освету. Када је намера била да се са *груима* повеже, што је био много сложенији задатак него ратовање⁵², зазор и неповерење, довели су до даљег развоја права, јер су се на том терену проналазили механизми првобитног обезбеђења, фер размена и удруживања и склапања савеза.

Међутим, ширењем заједница, њиховим мешањем и повезивањем, издизањем појединих слојева друштва, који грабе и богатство и моћ својим статусом, стварањем првих држава, равнотежа, егалитарност и *архаична правичност* нестају и утиру места идеји правде као појединачне правичности, како их тумачи Радбрух (*Radbruch*) у својој „Филозофији права“, која се материјализује кроз одлуке владара или судова. Правда као милост, била је у њиховим рукама. У Грчкој, Темида је богиња права, али и заштитница судова, раздвајају се појмови права (*номос*) и правде (*дике*), а сам термин *дике* може означавати и само суђење и судски спор.⁵³

Идеја појединачне правичности, преко Месопотамије, рашириће се даље. Гортински законик, у својој првој колумни, омогућио је судијама да суде или по слову закона (*dikazein*) или по сопственом осећању правичности уз претходно положену заклетву (*krinein*).⁵⁴ Делатност римских претора била је надахнута правичношћу, као и рабинска правна мисао. Цицерон је (*Topica*, V, 28) обичаје и правичност убрајао у изворе права, али их касније, класични римски правници више не помињу.⁵⁵ У исламу, кадије нису професионалне судије, већ угледни, учени људи који суде по свом осећању правичности надахнути Кураном и суном. Идеја владавине права раширила се из Месопотамије. Антрополошки поглед на клинописне зборнике, између осталог, баца ново светло на *оријенталне десјојшије* и поимање правичности, правде и права у њима.

Етнолошки материјал и антрополошки погледи на право и његову дубоку историју, можда су данас актуелнији него икада, јер показују да би правичност требало да буде за све, дата и достижна свима, а да се то постиже само ако правда буде доступна свима и ако право, без разлике, почне подједнако да се примењује на све. Ако је ХХI век пре нове ере изнедрио први законик човечанства и већ тад, у сред раслојеног друштва и свемоћне царске власти, упознао човечанство са концептима правде, правичности и магловитом визијом владавине права, онда ХХI век, век остварених људских слобода, са устоличеном владавином права, више не би требало да прави разлике међу људима,

⁵² G. D. Mandelbaum, op. cit. 299.

⁵³ С. Аврамовић, *Gnome dikaiotote...*, 18.

⁵⁴ С. Аврамовић, *Рано грчко право...*, 232-233.

⁵⁵ Магдолна И. Сич, „Тумачење права у складу са правичношћу у римском праву“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, Нови Сад 2015, 2, 619.

а време ће показати да ли ће тако и бити. Ако је истина да антропологија држи *велико ојледало* у коме се човек огледа у пуној својој бесконачној различитости⁵⁶, право води рачуна да човек не разбје то огледало.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

А. Извори

- Аристотел, *Никомахова еџика*, превод Р. Шалабалић, Београд, 1980.
Аристотел, *Реторика*, превод М. Вишић, Београд, 2017.
Херодотова историја, превод М. Арсенић, Нови Сад, 1980.
Војислав Станимировић, *Хресџомаџија за Ујоредну љравну џрагицију*, Београд, 2016.
Волис Бац Е. А., *Еџиџајска књџа мрџвих* (превод с енглеског Б. Станић и Д. Јовић), Београд, 1989.

Б. Литература

- Аврамовић С. Драгутин, Јованов Д. Илија, „Релативизација правде кроз реторику – Платонов дијалог „Горгија“ као парадигма, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 2020, 1, 245–265.
Аврамовић Сима, „*Gnome dikaiotote* – право, правда и правичност у атинској судници“, у *Право и љравга – 2013*, (приредила Ј. Хасанбеговић), Београд, 2014.
Аврамовић Сима, *Рано џрчко љраво и Горџински законик*, Београд, 2020.
Childe Gordon, *What Happened in History*, Harmondsworth, 1964.
Hoebel E. A., *The Law of Primitive Man*, Cambridge, 1954.
Hoebel E. Adamson, „The Nature of Culture“ у *Man, Culture and Society*, (ed. Shapiro H. L.), New York, 1965.
Кластр Пјер, *Археолоџија насиља*, превод К. Копрившек, Нови Сад, 2004.
Малиновски Бронислав, *Маџија, наука и релиџија*, превод с енглеског А. Тодоровић, Београд, 1971.
Mandelbaum G. David, „Social Groupings“, у *Man, Culture and Society*, (ed. Shapiro, H. L.), New York, 1965.
May Lagry, *Ancient Legal Thought*, I – II, Cambridge, 2019.
Redfield Robert, „How Human Society Operates“, у *Man, Culture and Society*, (ed. Shapiro L. H.), New York, 1965.
Sassoon John, *Ancient Laws and Modern Problems*, Bristol, Portland, 2001.
Сич И. Магдолна, „Тумачење права у складу са правичношћу у римском праву“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 2015, 2, 617–633.
Станимировић Војислав, „Осврт на поједине чланове клинописних законика кроз призму древних обичаја и веровања“ у *Иденџиџеџски љреображај Србије – џрилози љројекџу 2019 – колеџиџивна моноџрафија*, Београд, 2020.
Théodoridès Aristide, „The Concept of Law in Ancient Egypt“ у *The Legacy of Egypt*, (ed. Harris J. R.), London, 1971
Westbrook Raymond, „Social Justice in the Ancient Near East“ у *Social justice in the Ancient World*, (eds. Irani K. D., Silver M.), Westport, 1995.

⁵⁶ Е. А. Hoebel, *The Law...*, 10. Наводи речи Клајда Клакхона (*Kluckhohn*).

*Vojislav Ž. Stanimirović, Ph.D., Associate Professor
University of Belgrade
Faculty of Law Belgrade
stanimirovic.vojislav@yahoo.com*

Relicts of the Earliest Understanding of Fairness, Justice and Law in the First States of Antiquity – A Legal-Anthropological View

Abstract: *All archaic societies were founded on the principles of equality and solidarity. Another common trait were the mechanisms for regulating social behaviour, as they were crucial for a society's survival. In such types of societies, archaic fairness existed. It manifested itself through egalitarianism, solidarity, but also through the static and conservative elements and was based on the customs which were binding on all the members of the society. When archaic societies became layered and started to expand and mix with other communities, the initial cohesion, security and archaic righteousness slowly started to disappear and instead, the concept of justice appeared. Unfortunately, that caused an irreversible damage to the balance that once existed as the ideal state in the archaic societies.*

The invention of the writing system and the creation of the first states eventually enabled the Cuneiform Law to develop and as the result, the first law codes of the humanity came to life. The first states and their rulers found themselves at the crossroads between “the old” and “the new”. The law was heavily shaped by the nobility, so all of the privileges were created explicitly for the nobles, while the poor were yearning for the past times which were more kind to them. The new law slowly started to suppress the old customs. The ancient rulers, at least instinctively, if not consciously, recognised the need for a balance which would guarantee order and peace in the state. In Egypt, where the archaic elements survived the longest, the echoes of archaic societies and ancient beliefs could be found in the principle of Ma'at, the weighing of souls and the Book of the dead. The creators of Cuneiform Law also found their ways and strategies to present themselves as just and caring rulers. The evidence for that can be found especially in the provisions of the law. Whether they are referring to their own achievements and merits, or offering protection and care to the vulnerable members of the society, or revoking privileges of the nobles for the sake of the greater good, or turning back to the tradition, or “buddying up” with the gods, or determining measures and compensation amounts, they are, above all, trying to be exemplary rulers to their subjects by putting the rule of law first.

Keywords: *Archaic societies. – Righteousness. – Justice. – Law. – Cuneiform law codes.*

Датум пријема рада: 23.09.2020.